

AZƏRBAYCANDA DƏRSLİKLƏRİN TƏRTİBİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *dərslük, dərs vəsaiti, məktəb, təhsil, tədris, kitab*

Ключевые слова: *книга, учебник, учебное пособие, школа, образование, обучение*

Key words: *book, books, textbooks, school, education, training*

Dərslüklər tarixən təhsilə kömək məqsədi daşımış, bəzi hallarda isə müəllim funkiyasını yerinə yetirmişdir. Dərslük öyrətmə oybekti olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən zaman daxilində konkret bir qrupun baxışlarını əks etdirən siyasi sənəd funksiyası da daşımışdır. Dünya təhsil tarixində bu cür hallara daha çox müstəmləkəçilik dövründə təsadüf olunmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə dərslüklər əsasən müstəmləkəçi ölkələrdən gətirildiyinə görə burada işğal olunmuş regionun tarixi, ərazisi, yerli əhalisi haqqında faktlar təhrif olunur, çox zaman dərslüklərdəki mətnlər dominant ölkənin maraqlarına xidmət göstərirdi.

Məqsədyönlü təlim üçün tərtib olunmuş mətnlərdən, başqa sözlə, dərslüklərdən hələ qədim zamanlarda, bir neçə minillik bundan öncə istifadə olunmuşdur. Məsələn, şumerlərin gildən hazırladıqları xüsusi lövhələr üzərində mixi işarələrlə yazdıqları mətnlərdən dərslük kimi istifadə etməsi faktı elm aləminə məlumdur. Antik dövr alimlərinin çoxlu sayda dərslük hazırladıqları da tarixə bellidir. V əsrdə Avropada Prissianın "Commentarium grammaticorum libri XVII", VI əsrdə Donatanın "Qrammatika" dərsliyi haqda məlumatlar bizə gəlib çatmışdır.

Qeyd edək ki, XVI əsrə qədər Avropada məlum olan ən qədim dərslilər elmin və təhsilin əsas dili sayılan latın dilində hazırlanmışdır. Bu dərslilərdə verilmiş materiallar əsasən Bibliyadan seçilmiş müəyyən parçalardan və şeirlərdən ibarət idi. Şərqdə, xüsusilə İslam ölkələrində müqəddəs Qurani-Kərimin tədrisi haqqında, buradakı ayə və surələtin ərəb dilində düzgün tələffüzü, qiraəti və s. ilə bağlı dərslilər xarakterli müxtəlif kitabların yazılması barədə çoxsaylı mənbələr mövcuddur. Həmin əlyazma kitabların bir çoxu zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır və dünyanın ayrı-ayrı kitabxanalarında və arxivlərində mühafizə olunur.

Kitab istehsalına qədər dərslilərin müxtəlif yazı materialları üzərində hazırlanması və yayılması prosesi uzun tarixi dövr ərzində davam etmişdir. Bəşər tarixinin inkişafında inqilab hesab edilən kitab çapı bütün yazı mətnlərinin, o cümlədən cəmiyyətdə ciddi ehtiyac duyulan dərslilərin də kütləvi istehsalına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, XV əsrin ortalarında Almaniyada kitab İ. Quttenberq tərəfindən çap dəzgahının icad edilməsi bu sahədə misilsiz bir çevriliçə səbəb olmuşdur.

Məcburi təhsil və məktəb təhsilinin sonrakı inkişafı dünyanın bir sıra ölkələrində standart dərslilərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Məsələn, XVIII-XIX əsrlərdə Amerikada əsasən "New England Primer" və "McGuffey Reader" adlı iki kitab mühüm dərs vəsaiti olaraq müntəzəm istifadə edilmişdir. Dərliyin birinci və ikinci nəşri 1836-cı ildə həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, "McGuffey Readers" dərsliyi Bibliya və Vebster lüğəti ilə eyni kateqoriyada olmuş, 1836-cı ildən 1960-cı ilədək 120 milyon nüsxə çap edilərək satılmışdır (8, 2).

Azərbaycanda da dərslilərin meydana çıxmasının maraqlı tarixi vardır. Hələ eramızın III əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilkin savad təlimi verən ayrı-ayrı məktəblər mövcud olmuş, həmin məktəblər müəyyən qədər təkmilləşdirilmiş şəkildə XIX əsrə qə-

dər öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu təhsil ocaqlarında bir sıra elmi və bədii əlyazmalardan təlim materialı kimi dərslilər qismində istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda ana dilində yaranan dərslilərin tarixi XVII əsrdən başlanır. Belə ki, XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizinin Azərbaycan türkcəsində yazdığı kitabdan uzun müddət məktəblərdə dərslilər kimi istifadə edilmişdir. Sonrakı dövrdə bir çox məktəb və mədrəsələrdə Sədinin "Gülüstən" və "Bustan" əsərləri, Füzulinin "Divan"ı, "Tarixi-Nadir", "Camei-Abbas" və başqa kitablar dərs vəsaitləri kimi istifadə olunmuşdur. Həmin kitablar şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmasa da, milli dərslilər yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir. Sonralar Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani kimi görkəmli sənətkarlar dərslilər hazırlığı sahəsində ilk cəhdlər göstərmiş, işlədikləri məktəb və mədrəsələrdə hekayə və şeirlərindən təlim materialları kimi istifadə etmişlər.

XIX əsrdə bütün Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi və Azərbaycan türkcəsinin bir fənn kimi tədris edilməsi bu dildə müvafiq dərslilərin yaradılmasına şərait yaratdı.

Ümumiyyətlə, azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdiyi ilk dərslilərdən bəhs edərkən A. Bakıxanovun 1831-ci ildə Tiflisdə dəşbasma üsulu çap olunmuş "Qanuni-Qüdsi" kitabını qeyd etmək lazımdır. Həmin kitab hazırda Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur (1, 5).

Azərbaycan türk dilində yeni üsulla dərslilər tərtib etmək sahəsində ilk təşəbbüs görkəmli mütəfəkkir və pedaqoq Mirzə Fətəli Axundzadəyə məxsusdur. O, 1836-1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan türk dili müəllimi işləyərkən ana dili dərsliyi yazmağa başlamış, lakin sonralar müəllimlik vəzifəsindən azad olunması ilə əlaqədar bu işi davam etdirməmişdir.

Azərbaycan dilində dərslik (oxu kitabı) tərtibi işində Tiflis qəza məktəbi və gimnaziyasının digər müəllimləri xüsusi fəallıq göstərmişlər. Mətbəə yoxluğu üzündən bu vəsaitlər çox zaman işıq üzü görmürdü. Əlyazması şəklində olan bu dərsliklərə Sankt-Peterburq, Tiflis, Bakı, Yerevan şəhərlərindəki dövlət arxivlərində, eləcə də elmi müəssisələrin arxivlərində rast gəlinir.

Son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində ilk "Əlifba" və "Oxu" kitabı 1839-cu ildə Tiflisdə çap edilmişdir. Hər iki kitabın müəllifi Zaqafqaziya məktəblərinin direktoru vəzifəsini icra edən N.Dementyev olmuşdur. Bu dərslikdən demək olar ki, dövlət məktəblərində istifadə edilmişdir.

XIX əsrin ortalarına yaxın Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Kazan Universitetinin professoru Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844) adlı dərslikləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyaadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəslə həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu ənənə sonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "Üsuli-cədidi-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərsliklər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir (4).

Azərbaycan dilində tədris kitabının yaranması tarixi də həmin dövrlə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, görkəmli şair və pedaqoq Mirzə Şəfi Vazeh Tiflisdə dərs dediyi zaman Mirzə Kazım bəyin tələbələrindən olmuş V.Qriqoryevlə birlikdə "Kitabi-türki" adlı bir dərslik tərtib etmişdir (1852). Lakin həmin dərs vəsaiti

XIX əsrin 60-70-ci illərində təkrar çap olunmadığına və məzmunca bir qədər köhnəldiyinə görə yeni dərsliyə ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycanda ilk əsaslı dərs vəsaitinin yaranması tarixi 1876-cı ildən fəaliyyət göstərən Qori seminariyasının adı ilə bağlıdır. Qori seminariyası Azərbaycan intibahını həyata keçirəcək bütöv bir nəslin meydana gəlməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu təhsil ocağını bitirmiş yeni nəsllə məxsus ziyalıların fəaliyyəti sayəsində ölkədə mütərəqqi ictimai fikri formalaşdırmaq, mədəniyyəti inkişaf etdirmək, yeni elmi üsulları müxtəlif bilik sahələrinə və istehsalata tətbiq etmək mümkün olmuşdur.

Qafqaz canişininin 1881-ci il yanvarın 26-da təsdiq etdiyi təlimata əsasən Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların nümayəndələri ibtidai təhsili öz ana dillərində almalı idilər. Lakin Azərbaycan dilində dərsliyin olmaması canişinin təlimatının yerinə yetirilməməsi təhlükəsini yaradırdı. Bu səbəbdən dərsliyin tezliklə tərtib olunması artıq dövlət əhəmiyyətli işə çevrilmişdi. Odur ki, bu vacib məsələ həmin dövrdə – 1879-1893-cü illərdə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk inspektoru olmuş Aleksey Çernyayevskiyə həvalə olunmuşdu. Beləliklə, A.Çernyayevskinin topladığı materiallar əsasında hazırlanmış "Vətən dili" adlı dərsliyin 1-ci hissəsi 1882-ci ildə işıq üzü görmüşdür. II-III sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş "Vətən dili" dərsliyinin 2-ci hissəsi isə 1888-ci ildə Aleksey Çernyayevskinin və Səfərəli bəy Vəlibəyovun tərtibində nəşr edilmişdir. Azərbaycanda ilk əlifba kitabının – "Vətən dili" dərsliyinin 7-ci mükəmməl nəşri 1910-cu ildə çapdan çıxmışdır. Yeni nəşrdə Molla Pənah Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundovun, Seyid Əzimin, eləcə də Aleksandr Puşkinin, Vilyam Şekspirin və başqa dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindən nümunələr verilmişdi (3, 8).

Qeyd edək ki, 1887-ci ildə Bakıda birinci rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbi açılmışdı. Burada əvvəl 42 tələbə təhsil alır-

di. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəb və maarif ocaqlarının sayı atmağa başlamışdı. Köhnə dini məktəblərdə, mədrəsələrdə islahatlar aparılır, şəriət dərsləri ilə yanaşı, dünyəvi, dəqiq elmlər də təlim olunurdu. “Üsuli-cədid” deyilən yeni Avropa sistemli yeni məktəblər açılırdı. Artıq 1913-cü ildə Bakıda 9 rus-Azərbaycan məktəbi, 8 rus-Azərbaycan qız məktəbi və bir 6 sinifli məktəb var idi. Bu dövrdə Bakıda 55 nəfər azərbaycanlı müəllim və 15 nəfər müəllimə var idi. Əlbəttə, bu məktəblər və müəllimlər xalqın maarifə olan böyük ehtiyacını ödəmək üçün kifayət deyildi.

Mütəxəssislər XIX əsrdə Azərbaycanda ana dili dərsləklərinin tərtibi tarixini iki mərhələyə bölürlər: I mərhələ XIX əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Bu zaman Azərbaycanda və Qafqazın bir sıra şəhərlərində təsis edilən dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi tədris edilməsi, bu dilin bütün Qafqazda böyük rol oynaması ana dilində ilk dərsləklərin və vəsaitlərin (əlifba, oxu kitabı, sərf-nəhv və s.) meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaratmışdı. XIX əsrin sonlarını əhatə edən II mərhələdə K.Uşinskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyi Azərbaycan dilində eyni adlı dərsliyin meydana gəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Maraqlıdır ki, bu kitab təxminən yarım əsr ərzində Cənubi Qafqazda azərbaycanlı uşaqlar və müəllimlər üçün mükəmməl dərsləklərin vəsaiti olmuşdur.

Beləliklə, dərsləklər ideal müəllim-şagird ünsiyyəti, təlim üçün əsas vasitə hesab olunur. Bu baxımdan bütün sivilizasiyalarda dərsləklərə böyük maraq və tələbat olmuş, zaman keçdikcə onlar təkmilləşmiş və zənginləşmişdir. Başqa sözlə, müasir dövrdə dərslək hər hansı bir fənnin əhatə etdiyi bilik, bacarıq və dəyərlərin öyrədilməsi üçün onun kurikulumu əsasında hazırlanan, səlahiyyətli orqan tərəfindən bəlli meyarlarla qiymətləndirilib tədrisənə icazə (qrif) verilən əsas vəsaitdir.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında dərsləklər və dərsləklərinin tərtibi ümumi təhsil sahəsində aparılan islahatların mühüm tərkib hissəsidir. Bununla əlaqədar hazırlanmış “Ümumi təhsil sistemində dərslək siyasəti” sənədi bu sahədə dünyada elmi cəhətdən əsaslandırılmış yeni dərsləklərin yaradılması qaydaları, onların tərtibi prinsipləri, metodik tələblər hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əski çap kitabları kataloqu (4 cildə, c.2). Bakı: Nurlan, 2007, 440 s.
2. Ələkbərli F. Orta əsr tibb əlyazmaları // Azerbaijan international, 2000, №8, s.2
3. Mir Cəlal, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 390 s.
4. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış (Təhsil naziri M.Mərdanovun çıxışı) // “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2009, 20 noyabr.
5. Şərifov K. Mətnşünaslıq. Bakı: Yazıçı, 2001, 252 s.

C.Э.Сафарова

ИЗ ИСТОРИИ СОСТАВЛЕНИЯ УЧЕБНИКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье излагается история составления и развития учебников в Азербайджане. Здесь также анализируются некоторые учебники, составленных в XIX веке.

**FROM THE HISTORY
OF TEXTBOOKS IN AZERBAIJAN**

SUMMARY

The article describes the history and development of textbooks and in Azerbaijan. It also examines some of the textbooks compiled in the XIX century.